

HORVÁTH GÁBOR

ERZSÉBETVÁROS 1766-OS CANONICA VISITATIÓJA

A canonica visitatio, azaz egyházlátogatás az 5. századtól kezdett megjelenni mint a plébániák ellenőrzésének egyik legfontosabb eleme. Az 553-ban megtartott II. konstantinápolyi zsinat elrendelte, hogy a püspök évente köteles végigjárni az egyházmegyéjét, ki kell kérdeznie a papot, hogyan szolgáltatta ki a szentségeket, hogyan mondja a misét, folyik-e oktatás, illetve hogy minden a kánonok szerint zajlik-e az egyházközségben. Három féle vizitációt különböztethetünk meg: az egész egyházmegyére kiterjedő, a főesperesi kerületeket vizsgáló és az esperesi kerületet ellenőrző. A trienti zsinat (1545–1563) rögzítette az egyházlátogatások rendjét, újra a püspök feladatának jelölve azt. Évente el kellett végezni az egész egyházmegyében, de a zsinat engedélyt adott: ha nagy volt az egyházmegye, akkor elegendő volt kétfévente végigjárni. A nagyobb egyházmegyékben vagy a püspök akadályoztatása esetén helyettesíthette az ordináriust az általános helynök vagy a megbízott vizitátor. A főesperesek csak a megyés püspök megbízásából, helyette végezheték el a látogatást, de a jegyzőkönyvet meg kellett küldeniük a püspöknek. A 16–17. században alig találunk egész egyházmegyére kiterjedő, általános vizitációt, mert szinte minden egyházmegyének volt olyan területe, amely török fennhatóság alá esett, vagy az uralkodó nem töltötte be a püspöki széket, hiszen így jövedelmét szabadon felhasználhatta (például a török elleni védekezésre), vagy a püspök nem is lakhatott székhelyén, mert a hódoltság területére esett, vagy az ország irányításában vett részt.¹

Az első – másolatban fennmaradt – canonica visitatio 1397-es keltezésű, és az esztergomi káptalan összeírása. Az 1550-es évektől maradtak fenn a legrégebbi egyházlátogatások az esztergomi, a pécsi és a veszprémi egyházmegyékből.²

A magyar országgyűlés az 1548:VI., X. és az 1559:XLI. törvényekkel rendelte el a vizitációkat. Ennek igyekeztek is eleget tenni a püspökök, de a török terjeszkedés nem tette lehetővé, hogy az egész Kárpát-medencében elvégezzék az egyházlátogatásokat. A vizitátorok nemcsak a katolikus plébániákat látogatták végig, hanem a protestáns egyházközségeket is ellenőrizték, ami terhessé vált a más felekezethez tartozóknak. A 17. századtól, amikor a rekatolizáció nagyrészt már lezajlott, az egyház és az állam továbbra is végeztette a vizitáci-

¹ Katolikus egyház-látogatási jegyzőkönyvek. 16–17. század. Szerk. Tomisa Ilona. Bp., 2002. 11–12.

² Tomisa: i. m. 15.

ókat, mert áttekintést nyerhetett az ország településeiről, az ott élő emberek számáról, társadalmi helyzetéről, képet kaphatott arról, hogy van-e oktatás, bába a településeken. Előre megállapított kérdések alapján járták az egyházközségeket a vizitátorok, a jegyzőkönyvekben természetesen megtaláljuk, hogy mikor és ki végezte a vizitációt, kik voltak jelen. Megtalálhatjuk a település általános leírását, a templom építésének, szentelésének időpontját, a berendezését; az istentiszteletek rendjét; milyen jövedelmei vannak a plébánosnak, a templomnak; milyen szakrális épületek találhatók az egyházközség területén; milyen vallási társulatok működnek a plébánián, mennyi a jövedelmük, mikor alapították, kik a vezetői; van-e iskola, milyen jövedelme van a tanítónak; az egyházi szolgálatban álló személyek kötelességei és fizetése; ki a kegyúr, a földesúr; a plébániák filiái és azok élete.³

Természetesen a vizitációk forrásbősége függ attól, hogy a látogatást végző személy mit tartott fontosnak, a kérdésekre elegendő volt-e az igenlő vagy a nemleges válasz, vagy bővebb leírásokat is csatolt egy-egy ponthoz.

A *canonica visitatiók* érdekes adatokat tartalmazhatnak nemcsak az egyháztörténettel foglalkozóknak, hanem a településkutatóknak, művészettörténészeknek, társadalomtörténészeknek, hiszen egy plébánia és a hozzá tartozó filiák életéről bőséges adatot kaphatnak.⁴

Munkámban az erzsébetvárosi örmény szertartású egyházközség 1766. évi *canonica visitatiójának* néhány kérdéskörét mutatom be. A Gyulafehérvári Érseki Levéltárban az alábbi esztendőek erzsébetvárosi örmény *canonica visitatióit* találhatjuk meg a 18–19. századból: 1743, 1766, 1768, 1776, 1806, 1822, 1876. Az 1766-os másolata megtalálható az erzsébetvárosi egyházközség protokollumában is. Én ez utóbbi forráshely alapján ismertetem a vizitáció néhány pontját.

A vizitációt báró Bajtay József erdélyi püspök idején Kósa Ferenc gyulafehérvári kanonok, az általános vizitáció vezetője, és Benkő Mihály püspöki kancellár végezte 1766. augusztus 22-én.

A vizitáció a következő részekből áll: Bajtay püspök 1766. július 19–20-i látogatása; szentmisék; prédikációk; a szentségek kiszolgáltatásának módja (keresztség, szentgyónás, házasság); vallási társulatok; gyerekek oktatása; a templom berendezési tárgyai és kellékei; a főesperesi tisztségviselők esküszövege.

Bajtay püspök 1766. július 19-én érkezett Erzsébetvárosba, ahol fogadta őt Bánfi Dénes, Küküllő vármegye főispánja, a megye nemessége, az erzsébetvárosi örmény lovasok, a város tanácsa és a városban élő örmény papság. Másnap, 20-án örmény rítus szerinti szentmisét mondott a főpap.

Megtudhatjuk, hogy kevés hívő vett részt a szentmiséken. Ünnepeken két nyilvános misét mondtak. Május és augusztus között az első mise hét órakor, a második 9 órakor, szeptemberben és októberben fél nyolckor és fél tízkor, novemberből márciusig nyolckor és tízkor, márciustól májusig fél nyolckor és fél

3 Segédanyag az egyházlátogatási jegyzőkönyvek feldolgzásához. Szerk. Dóka Klára. Bp., 1991. 7–9.

4 Uo. 10–14.

tízkor kezdődött. A hétköznapokon zsolozsmát imádkoztak: május és augusztus között délután négy óraker, szeptembertől októberig, illetve március és május között fél négyker, míg november és március között három óraker.

Az ünnepi szentisek előtt hét óraker és fél nyolcker, valamint háromnegyed kilencker szólaltatták meg a nagyharangot. A canonica visitatiókból képet kaphatunk, hogy milyen ünnepeket ültek meg az egyházközségben. Számunkra ez azért is fontos lehet, mert az egyházlátogatás az erzsébetvárosi uniált örményeket vizsgálta. Urunk megjelenése, Mária tisztulása; Szent József; Urunk bevonulása Jeruzsálembe; Nagycsütörtök; Szentháromság vasárnapja; Krisztus testének ünnepe; Urunk feltámadása; a Szentlélek eljövele; Mária mennybevele; halottak napja; Jézus születése; Szent István első vértanú ünnepe.

A továbbiakban Isten igéjének hirdetését és a kereszteny tanítást vizsgálták a vizitátorok. Egyházlátogatáskor nemcsak ellenőrizték az adott plébános és káplánjai munkavégzését, hanem tanácsot adtak, hogyan végezzék a szent szolgálatoakat, vagy éppen – ahogy jelen esetben is – kötelezték bizonyos dolgok elvégzésére. Az erzsébetvárosi plébánosnak kötelessége volt prédikációt mondanía az alábbi ünnepeken: Urunk megjelenése, Urunk születésének hírüladása; nagyböjt vasárnapjai, Urunk mennybemenetele; Mária látogatása Erzsébetnél; a Szent Kereszt felmagasztalása; rózsafüzér ünnepén; Mária bemutatása; Mária fogantatása; Urunk születése. A többi ünnepen és az év vasárnapjai meg kellett bízni egyik káplánját, hogy prédikáljon. Azért, hogy a város ifjúsága a kereszteny tanításban növekedjék, az alábbi módon kellett őket oktatni: vásár- és ünnepnapokon harangszóval kellett hívni az ifjakat hitoktatásra, hogy lelkük növekedjék, amit a plébános megbízásából az egyik papja végzett, megfelelő díjazás szerint.

A következő nagy egység a szentségek kiszolgáltásával kapcsolatos teendőket és észrevételeket foglalja össze. Elsőként a keresztség szertartásának mikéntjét vizsgálták. Úgy rendelkeztek a vizitáló személyek, hogy a keresztelési olajokat egy kevésbé nedves helyre kell áthelyezni. Azaz nemcsak az elméleti, illetve hitelvi kérdéseket vizsgálták, hanem a gyakorlati teendőket is szemrevételezték.

A következő alpontban felhívják az egyházközség figyelmét az elhunyt főesperes végakarátának teljesítésére, hiszen a rendelkező bizonyos összeget hagyott, hogy a városban teljesíteni lehessen a császári és a püspöki rendeletet: a bábákat oktassák arra, hogy a megfelelő szertartásokat végezzék el, ha halálveszély áll fenn a születéskor.

A szentgyónással kapcsolatban kiderül, hogy a húsvéti időszakban kötelező szentgyónást kevesen végezték el. Felhívta a plébános és a papság figyelmét az egyházi előírás betartására, és utasította őket, hogy tegyék lehetővé és kötelezzék a híveket a húsvéti szentgyónás elvégzésére.

A házasságnál felhívta a papság figyelmét a trentói zsinat rendelkezéseinek betartására (a házasságot a megkötés előtti három vasárnapon ki kell hirdetni a templomban). Botrányról is írtak a vizitátorok: a fiatalok és a lányok hétvégenként, ahelyett, hogy katekézisre járnának, kimentek a város mellé. Akiket ilyen vétségen kapnak (konkrétan nem írja a vizitáció a vétséget, de azt hiszem nem kell megmagyarázni), annak egy általuk meg nem nevezett – feltételezhe-

tően egy más rendelkezésben meghatározott – összeget kell befizetni a főesperesi széknek.

A *canonica visitatio* következő része a kegyes társulatokról szól. A középkorban megjelenő vallási társulatokat laikusok alapították azzal a céllal, hogy saját maguk és felebarátaik lelki üdvösségét imával és alamiznaadással elősegítsék. A középkorban még nem kristályosodott ki az egyházi ellenőrzés és az általános szabályozás. A trienti zsinat határozatai és VIII. Kelemen pápa *Quaecumque* kezdetű konstitúciója jelentősen korlátozta a laikus társulatok önállóságát, és elrendelte a társulatok egyházi szabályozását és ellenőrzését. A katolikus megújulás és a katolikus egyházi szervezet újjáépítésével a vallási társulatok újjászerveződése is megindult.⁵

Az 1766-os vizitációban most először találkozunk olyan résszel, ahol pontokba szedve leírták a kérdéseket. A válaszokban nem sorszámozták a feleleteket, hanem összefüggő mondatokban írták le azokat a válaszokat, amelyek fontosak voltak. Nemleges választ nem találunk. Ha a kérdésre nem volt válasz, egyszerűen kihagyták. Az első pontban felsorolták a társulatok neveit, a következőben a társulatok vezetőit, majd az alapítók és az alapítási év következik, bemutatják továbbá, hogy milyen alapítványuk van a kongregációknak; mennyit adakoztak az új templom építésére.

Az első helyen szerepelt a Szentháromság Társulat, amelynek vezetői Theodorus Csiki; Marcus Kosotan, Antonius Issekutz, Theodorus Török. Ez a társulat 1739. szeptember; első prefektusa: Martinus Issekutz, a második Jacobus Papp; a harmadik Antonius Isaák, a jegyző Zacharias Thomas volt. A vizitáció megjegyezte, hogy ez a fiatalok kongregációja és ezért néhány idősebb ember – Martinus Gaspar, Theodorus Csiki, Antonius Issekutz, Theodorus Török és Stephanus Csiki – a társulat oltalmazója. A társulat a hívek kegyes adományából és tagdíjból szerzett jövedelmet, amiből száz olvasott és öt énekes misét mondatnak. Készpénzben 20 forintja volt a társulatnak, maradványként 3200 forint szerepelt. Ezekből a szentmisékre összesen 1100 Ft-ot fizettek, így a Szentháromság Társulat az új templom építésére 2120 Ft-ot adományozhatott.

Az 1751-ben alapított Urunk Szenvedése Kongregáció prefektusa Emmanuel Gergelyfi, helyettese: Theodorus Ötves voltak. A tanácsosok között található: Petrus Kosotán, Christophorus Ötves, a jegyző: Nicolaus Papai. Az összes vagyona 1902,38 Ft volt. Ők évente 50 olvasott és hét énekelt szentmisét mondatnak. Az új egyház felépítésére 1262,38 forintot adományoztak.

A Rózsafüzér Társulat a vizitáció idején nem működött. A klérusból néhányan még emlékeztek az 1747-es egyházlátogatásra, amelyet Kastol vizitátor végzett. Ezt a társulatot Dániel kanonok alapította 1000 forinttal, és ennek a társulatnak a pénzből készítették el a templom kerítését, és egyéb dolgokra is felhasználták a társulat tőkéjét. Az évek során olyannyira követhetlenné vált a társulat anyagi helyzete, hogy Kastol vizitátor megszüntette a társulat működését.

5 *Tüskés Gábor–Knapp Éva: Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században.* Bp., 2001. 271–272.

Szent István vértanú tiszteletére 1738-ban alapítottak társulatot Erzsébetvárosban. 1767-ben Thomas Zakarias, Eugenius Dániel a vezetői, jegyzője Deodatus Vikol. Ez a társulat egy énekes és száz olvasott misét kért az egyházközség papjaitól. A társulat felajánlása az új templom építésére 5229, 93 Ft volt. A vizitáció megemlíti, hogy a társulatnak nincs szabályzata, ezért felhívja a tagok figyelmét, hogy készítsék el a szabályzatát és juttassák el a püspöknek jóváhagyásra.

Az örmények megtérítőjéről, Világosító Szent Gergelyről elnevezett kongregációt 1729 szeptemberében alapították. 1767-ben Nikolaus Gaspar vezette első prefektusként, míg a prefektus Augustinus Issekutz volt. Provizorok: Theodorus Török és Thomas Zacharias. Ők 2640,62 Ft-ot fizettek az építendő templom javára.

A hatodik társulat Szent Joakim és Anna nevét viselte, szintén 1729 szeptemberében alapították. Vezetői Antonius Issekutz és Deodatus Vikol volt. Ez a közösség 103 forintot adományozott az új templom javára.

Szent Mihály Arkangyal Társulata is 1729 szeptemberében kezdte meg a működését. 1767-ben Jacobus Katrov, Martinus Petraskó vezette. 406,49 forinttal segítették az építkezést.

A nyolcadik társulatot is 1729 szeptemberében alapították, titulusa Mária mennybevétele volt. Nicolaus Mosár, Theodorus Ötves vezették a társulatot. Ők egy énekes és 4 olvasott misét mondtak. Adományuk 495 forint volt az új istentiszteleti hely javára.

A táblázatban röviden összefoglalom a társulatok nevét, alapítását, vagyoni helyzetüket és azt, hogy ebből mennyit adtak az új templom építésére.

Erzsébetváros plébániai társulatai az 1766-os canonica visitatio alapján

sor-szám	a társulat neve	alapítási év	összvagyon	adomány az építkezésre	szentmisére kifizetett összeg
1.	Szentháromság	1739	3220	2120,65	1100
2.	Urunk szenvedése	1751	1902,38	1220,38	640
3.	Rózsafüzér	nincs adat	nem működött		–
4.	Szent István vértanú	1738	6491,93	5229,93	1162
5.	Világosító Szent Gergely	1729	4224,55	2640,62	1600
6.	Szent Joakim és Anna	1729	503,62	103	1100
7.	Szent Mihály	1729	406,49	406,49	nincs adat
8.	Mária mennybevétele	1729	632,62	495	500

Láthatjuk, hogy a társulatok jelentős összeggel járultak hozzá az építkezéshez. Sajnos a társulatok működéséről, tagjairól, közös tevékenységükről, istentiszteleten való részvételükről nem szól a vizitáció. A szentmisékre kifizetett összeg a vizitáció szerint: 5702 forint volt, de ha összeadjuk, akkor 6102 forintot kapunk. A census 342 forint volt.

Nemcsak a vallási társulatok, hanem magánszemélyek is tettek adományt szentmise mondására: a vizitátorok összeadása szerint 4550 forint értékben, de ha

összeadjuk, az alapítványok valós összegeként 4500 forint kapunk. Ehhez járul hozzá a 273 forintos éves census. A szentmisékre befolyt összeg 11 017 forint.

A szentmise-alapítványok mellett a gyermekek oktatására is tettek alapítványt az erzsébetvárosiak. Egy névtelen adakozó 150 forintot adott, hogy öt gyermek örményül és magyarul tanuljon. Andreae Diáhon 1000 forintot adott az örmény iskolának, hogy 30 gyermek tanulhasson. Stephani Bosnyak erzsébetvárosi képviselő 2000 forintjából pedig tizenkét fiút és ugyanannyi lányt kell örményül, másik tizenkettőt pedig latinul tanítani.

A vizitátorok tudomására jutott, hogy néhai Kopatz Péter pénzt hagyott, hogy kórház épülhessen a városban, a leszármazottak azonban nem adták át a pénzt, sőt felélték azt. A rendelkezés értelmében az utódoknak vagy meg kell építeni a kórházat, vagy át kell adni a pénzt.

Az inventáriumból látszik, hogy egy gazdag templom állt Erzsébetvárosban a Szentháromság tiszteletére szentelve. Három oltár, keresztúti képek, zászlók, 18 alba, számos aranyozott gyertyatartó, aranyozott miseruhák, fekete miseruhák, összesen 34 miseruha, 12 palást.

Az 1767. évi *canonica visitatió*ból felvillantott néhány szempont alapján pillanatképet kaphattunk az erzsébetvárosi örmény egyházközségről. Az erzsébetvárosi polgárok lelki életében találtak kivetnivalót a vizitáló atyák: a húsvéti szentgyónások elmaradtak, a katekézist nem látogatták a fiatalok. A plébános nem prédikált. A kegyes társulatok létéről tájékozódhattunk, megismertük hozzájárulásukat az új templom építéséhez. Felszereltségét tekintve a templom méltó egy kiváltságokkal rendelkező városhoz, az asszimilálódás ellen több alapítványt tettek az örmények. A tizenkilencedik század végén Ávedik Lukács már arról panaszkodik, hogy nagyon kevesen beszélnek örményül, mára már az örmény kolónia is összezsugorodott, lélekszáma a húsz főt sem éri el. Az asszimiláció nem állt meg.

Jelen tanulmány egy kutatás kezdeti fázisának eredménye. Rengeteg feladat áll még a kutató előtt, hogy a *canonica visitatió*k anyagából képet rajzolhasson az erzsébetvárosi és az erdélyi örményekről, lelki életükről.

GÁBOR HORVÁTH

THE CANONICA VISITATIO OF ERZSÉBETVÁROS FROM 1766

This study is the result of the beginning of a research. In my essay, I would like to introduce some points of the ‘*visitatio*’ from the 22nd of August in 1766 from the Armenian-Ritual parish of Erzsébetváros in Transylvania. The visitation was performed during the reign of the Transylvanian bishop: József Bajtay by Ferenc Kósa, the canon from Gyulafehérvár and he was also the leader of this general visitation and Mihály Benkő chancellor of the bishop.

These are the parts of the visitation: the visitation of Bajtay bishop on the 19th–20th of July in 1766, Sermons Homilies, Procedure of Administring the Sacraments (baptism, confession, marriage), Cristian Societies, Education of Children, Objects and Accessories of the Church and the Form of the Oath of an Archdeacontry Clerk.

One cannot only know the material goods or the equipment of the church but also can get a picture on the religious life: members of the parish neglected the obligatory confession at Easter, children did not attend bible-classes. Priests also played a role that these all could happen: fathers making the visitation compelled the parson on which holidays he had to have a homilie and they order him to make one of his assistant ministers preach on other Sundays.

In Erzsébetváros the foundation-stone of the new church was layed down in 1766. The builder could not only count on the donation of generous believers but also the charitable associations in the parish for the building of this ruined, but even today very imposant church. We are not informed about the function of charitable associations by the 'visitatio'.

Language played a very significant role in the survival of Armenian identity in Transylvania. It has an elementary role in delaying of assimilation. Knowing this role of language, Armenian people started foundations in order to educate their children in Armenian. After 140 years passed, in the turn of the 19th–20th centuries, Lukács Ávedik, the parson of the Armenian company in Erzsébetváros in his great monography complained of how few people spoke their ancient language. The Armenian colony has shrivelled up for today, the number of inhabitants does not reach up to twenty persons. Assimilation did not stop.

This study wants to flash some snaps for the reader on the basis of a source in some respects to see the different points of view how Armenian Catholic people lived in Erzsébetváros in 1766.